

IVO POSPÍŠIL

LITERÁRNĚVĚDNÁ LEXIKOGRAFIE A SLOVNÍKY LITERÁRNĚVĚDNÝCH TERMÍNŮ¹

Literárněvědná lexikografie prošla poměrně dlouhým vývojem. Za tu dobu se ustálila frekvence typů literárněvědných slovníků, které reagují především na veřejnou poptávku širší veřejnosti, ale také na požadavky zevnitř oboru (studenti i zralí badatelé). Můžeme tedy uzavřít, že řada slovníků má univerzální ráz (vyhovuje širší, odborněji nezasvěcené veřejnosti, stejně jako odborníkům), jiné jsou obráceny spíše do samotné literární vědy, k odborníkům, jsou v podstatě výsostnou vědeckou prací, jinou formou badání. Nejběžnější jsou literární lexikony, které vznikají zejména v oblastech světových jazyků (ruské, francouzské, německé, španělské, anglosaské aj.) a jsou ztělesňovány publikacemi, které obvykle zdobí regály vědeckých, univerzitních knihoven a jsou vyhledávány studenty i badateli. Nehledě na vědeckou akribii jde spíše o typická odkazová díla, která mohou být v jistém smyslu využívána i širší veřejností: tu nebude zajímat poznámkový aparát a bibliografická úplnost, spíše nějaký údaj nebo titul díla, jeho vročení či životní data nějakého autora.²

Dalším typem lexikografického díla literárněvědného jsou slovníky spisovatelů,³ které se periodicky nahrazují, inovují, dnes i doplňují na internetových stránkách – vznikají tak jakási „works in progress“; nicméně pak zase přijde někdo

¹ Tato reflexe vznikla jako součást projektu IAA9164301 GA AV ČR.

² Viz např. vícekrát reeditovaný Kindlers Literatur-Lexikon (Wolfgang von Einsidel, 7 dílů) nebo Metzlers Literatur-Lexikon, dále specializované slovníky, orientované na konkrétní národní literatury nebo zvláštěně vymezené obsahové celky, např.: S. Döpp (Hrsg.): Lexikon der antiken christlichen Literatur. Freiburg im Br. – Wien 1998; H. W. Drescher: Lexikon der englischen Literatur. Stuttgart 1979; H. Ehling (Hrsg.): Die Literatur Schwarzafrikas: ein Lexikon der Autorinnen und Autoren. München 1997; Eymers Pseudonymen-Lexikon. Realnamen und Pseudonymen in der deutschen Literatur. Bonn 1997; E. Frenzel: Motive der Weltliteratur. Stuttgart 1992; E. Frenzel: Stoffe der Weltliteratur. Stuttgart 1998; V. Klöpsch (Hrsg.): Lexikon der chinesischen Literatur. München 2004; Moritz, A.: Lexikon der russland-deutschen Literatur. Essen 2004; H.-J.: Alpers: Lexikon der Fantasy-Literatur, 2005; Reference Guide to Russian Literature. Ed. by Neil Cornwell. London – Chicago 1998 aj.

³ Tu jen připomínáme české odeonské slovníky, v nichž svým způsobem pokračuje nakladatelství LIBRI, a mezi nimi tři slovníky, které na počátku 21. století vytvořili pracovníci Ústavu

jiný, kdo zvolí jiný přístup a tyto stárnoucí slovníky se pokusí substituovat jinými. Některé však mají vskutku dlouhý život – a to z různých důvodů. Totéž se ostatně týká i učebnic či dějinných přehledů nebo dokonce i fundamentálních dějin národních literatur (raritou tu jsou „nejnovější“ české dějiny polské literatury z roku 1953 z pera Karla Krejčího nebo Parolkův a Honzíkův spis o ruské klasické literatuře⁴, jenž slouží – *cum grano salis* – dodnes: je v podstatě dobře napsaný a týká se uzavřené epochy; potřeba změny koncepce není v tomto případě tak naléhavá a význam takového Dostojevského stejně žádná nová koncepce nezpochybní). Nicméně přesto závažným úkolem dnešní české literární historie a teorie a zvláště literárněvědné lexikografie zůstává psaní nových děl, v případě lexikografie slovníků. Zdaleka není pravda, že by to měl být jen úkol akademií věd – ze zkušenosti bych spíše řekl, že univerzitní pracoviště jsou pro to vhodnější již pro neustálý kontakt s potenciálním adresátem, ale vzhledem k tomu, že pracovníci AV ČR mají obvykle nejméně jeden úvazek na vysoké škole, je to v podstatě jedno. Stejně závažné však je, aby tyto nové příručky měly vlastní výraznou tvář, aby se zapamatovaly, aby tu byl nápad, relativně původní pojetí, ale také vnitřní „filozofie“: to se bohužel daří málokdy, neboť jde většinou o díla kolektivní, kde se osobitost ztrácí nebo dokonce ztratit musí. Také potřeba „mapování tzv. bílých míst“ naší literárněvědné lexikografie (a nejen naší) spíše uškodila: vznikají narychlo a mechanicky sestavené příručky.

Postupně vznikaly slovníky literárních směrů a skupin, slovníky literární teorie, literárních metod apod. V 80. letech minulého století byl u nás novum slovník literárních děl (později podle jeho vzoru vznikl podobný slovenský). Specifickým příkladem jsou slovníky literárních žánrů a vůbec slovníky spojující více druhů umění, kde literární věda je pouhou součástí širěji koncipovaných děl. Například v případě literárních žánrů je však těžké sestavit jakýsi pangenologický slovník, neboť narážíme na jiný materiál umění a také na jinou tradici. I když se dnes již běžně říká např. „text obrazu“, přesto jsou např. historikové a teoretikové umění citliví na příliš mechanické přenášení pojmů – a nejen oni.⁵

Literárněvědná lexikografie je však mnohem bohatší: jinde to věděli již před desítkami let. Vznikaly a vznikají slovníky jazyka spisovatelů, frekvenční slovníky spisovatelů nebo také encyklopedie jednotlivých děl s narativní maskou didaktické příručky nebo komentáře; tu může být vzorem známá publikace Juri-je Lotmana o Evženu Oněginovi.⁶ V typologii literárněvědné lexikografie hrají

---

slavistiky FF MU (Slovník polských spisovatelů, 2000; Slovník balkánských spisovatelů, 2001; Slovník ruských, ukrajinských a běloruských spisovatelů, 2001).

4 R. Parolek – J. Honzík: Ruská klasická literatura. Praha 1977.

5 Např. Slovník literární teorie, red.: Štěpán Vlašín, Praha 1977; Štěpán Vlašín a kol.: Slovník literárních směrů a skupin, Praha 1976; Slovník světových literárních děl I-II, red. Vladimír Macura, Praha 1988, 1989; J. Pavelka – I. Pospíšil: Slovník epoch, směrů, skupin a manifestů, Brno 1993; D. Mocná, J. Peterka a kol.: Encyklopedie literárních žánrů, Praha – Litomyšl 2004, aj.

6 Lotman, J.: Roman A. S. Puškina „Jevgenij Onegin“. Kommentarij. Posobije dlja učitelja. Leningrad 1980.

důležitou úlohu **slovníky literárněvědných termínů**.⁷ Mají různý rozsah a jsou také určeny různým adresátům: od minimálních rozsahů fragmentárního obsahu až k rozsáhlým komentovaným publikacím, které – chtě nechtě – mají normativní nebo normotvorný ráz. Jejich univerzálnost je však omezena nejen jazykem, jímž jsou psány, ale hlavně a především literárním prostorem a tradicí, které jsou za nimi.

Netrpím iluzemi, že lze vytvořit slovník literárněvědných termínů, který by byl univerzální ve smyslu použitého jazyka nebo termínových konvenčních neologismů. V minulosti se řada literárních vědců pokoušela vytvořit nové pojmy a působit na to, aby byly obecně přijaty, ale většinou se to nepodařilo. Obvykle se termíny rodí tak, že se použije uzuální pojem vzniklý živelně a tradičně a vymezí se jeho obsah – postaru nebo nově či nověji. Například žurnalistické označení „magický realismus“ (B. Horyna ve své nové knize o rané romantice⁸ mluví o „magickém romantismu“, ale to není tak překvapivé, neboť magie a romantismus k sobě patří, zatímco realismus bývá chápán jako něco výlučně racionálního, takže toto spojení má oxymoronický charakter), které pochází snad z francouzského nebo španělského prostředí nebo dokonce, jak se tvrdí, z prostředí ruských pařížských emigrantů druhé generace mezi dvěma válkami, se užívá již řadu desetiletí, aniž by je někdo přesněji vymezil, i když vznikají takové práce, které však spíše celou věc komplikují.

Například ruský skaz či polská gawęda, vyprávěnka (J. Hrabák) nebo hospodská historka (K. Kardyni-Pelikánová) či nejnověji naranda (L. Štěpán) jsou pojmy zhruba pro stejný jev, a přesto se nepodařilo terminologii bez použití násilí ujednotit prostě proto, že je tu silná terminologická tradice, ale také jiné kulturní prostředí: za každým pojmem je poněkud jiný kánon děl, jiná témata, jiný syžet, jiný narátor, jiná narativní maska apod. Kdysi jsem v souvislosti s románovou kronikou použil pojmu prostorová pulzace a žánrové podloží – to se docela ujalo, i když se užívá promiskue a takřka nikdy se neuvádí pramen.

Tyto neshody vznikají ovšem různým historickým vývojem a různou tradicí, a pojmy jsou proto bohužel v podstatě nepřenosné a jen velmi málo konvertibilní, takže například nelze beztrněně přeložit anglický pojem „romance“ ve smyslu román s romantickou zápletkou, obvykle milostný a dobrodružný, Nerudovým novotvarem pro některé Arbesovy romány „romaneto“. Vůbec s románem byly a jsou permanentní potíže (angl. novel i romance, pol. powieść, franc. roman

⁷ Viz několik příkladů z nejlivnější anglosaské oblasti: J. A. Cuddon: *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. London 1999 (mnohokrát pod různými názvy reeditováno); M. H. Abrams: *A Glossary of Literary Terms*. Boston 2003; R. Anderson: *Lexicon of Literary Terms*. New York 1977; Ch. Baldick: *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*. Oxford 1991, 2003; E. J. Barton: *A Contemporary Guide to Literary Terms: with Strategies for Writing Essays about Literature*. Boston 1997; J. Peck: *Literary Terms and Criticism*. Palgrave 2002; N. Porter: *Student's Glossary of Literary Terms*. Berlin 1992; A. W. Scott: *Current Literary Terms: a Concise Dictionary of Their Origin and Use*. London 1993; I. R. Makaryk (ed.): *Encyclopedia of Contemporary Literary Theory: Approaches, Scholars, Terms*. Toronto 1993; R. Murfin: *The Bedford Glossary of Critical and Literary Terms*. Boston 2003 aj.

⁸ Břetislav Horyna: *Dějiny rané romantiky*. Fichte, Schlegel, Novalis. Praha 2005.

– to je nejobvyklejší, ale s tím je spojen cluster souvisejících pojmů, jako jsou terminologicky jen lehce zatížená ruská „pověst“, česká „pověst“ či „povídka“ apod.).

Čeští aspiranti přivezli kdysi z bývalého SSSR pojem „poema“ (původně lat. báseň): ten se rozšířil, zejména skrze rusistické práce ve smyslu specifikace, tj. ve významu lyricko-epická báseň nebo narativní báseň či byronská povídka nebo prostě básnická povídka.⁹ Poema v podstatě v českém prostředí v tomto významu zdomácněla, ale ani po tolika letech nikoli bezvýhradně – neslovanské filologie ji nepřijímají vůbec nebo s výhradami nebo ji spojují s ruskou literaturou nebo slovanskými literaturami. Cesta nových pojmů nebo i pojmů přenášených, transplantovaných do jiného kulturního a přímo literárního prostředí, do hájemství jiné tradice je těžká. Proto je také těžká cesta ujednocení literárněvědných termínů, nicméně zůstává tu problém vzájemného porozumění. Vzniká tedy potřeba terminologického slovníku nového typu, srovnávacího slovníku literárněvědných termínů, v němž budou uvedeny alespoň základní významy toho nebo onoho pojmu.¹⁰ Máme tady dobrý vzor, a sice polské „work in progress“, lodžský Slovník literárních žánrů, v němž se uvádějí různá národní pojmenování – je jich opravdu mnoho. Další cestou je setrvat u obecně známých a akceptabilních pojmů, které však v každém národním literárním prostředí mají poněkud jiný význam nebo je za nimi jiný literární kánon.

To jsem měl na mysli, když jsem před lety inicioval projekt srovnávací encyklopedie literárněvědných pojmů, jehož se ujala skupina literárních vědců z Filozofické fakulty MU v Brně v čele s Jaroslavem Kovářem. Současně jsem si plně uvědomoval, že terminologie úzce souvisí s metodologií, že jsou to vlastní sestry, že jedna vychází z druhé, že terminologický slovník tedy musí současně být slovníkem metodologickým – alespoň v jistém ohledu. Nejde však jen o srovnání různých prostředí, ale především o sám pojem a jeho skrytý, podvědomý význam v národním prostředí, v němž se za ním ihned zjevují trsy konkrétních literárních děl nebo nějaké jevy z těchto děl.

Je také zřejmé, že jisté pojmy nebo alespoň jejich výklad souvisejí s literárněvědnými metodami, tedy se zmíněnou metodologií: buď v jejich řečišti přímo vznikají (formalistické, původně tedy ruské pojmy „prijom“, „ostraněnije“ a jejich překlady do různých jazyků, postmoderní intertext), nebo nabývají specifického významu (narace, syžet-fabule aj.). Je zřejmé, že takový slovník nemůže vzniknout rychle a překotně, ale že po nějaké době musí být ukončena jeho relativně finální podoba, která se stane základem pro další doplňování a upřesňování ve smyslu již zmíněného „work in progress“. Koncepce musí být iniciována jedincem, jinak a dále jde ovšem o dílo kolektivní a konfrontační, které by však

⁹ Viz např. D. Kšicová: Poéma za romantismu a novoromantismu: rusko-české paralely. Brno 1983.

¹⁰ Na počátku 70. let 20. století vznikl slovník, na němž se podílelo 260 autorů. Jeho cílem bylo shromáždit různé světové literární termíny: J. T. Shipley (ed.): Dictionary of World Literary Terms: Forms, Technique, Criticism. Boston 1970. Nám však zde jde o srovnávání stejných nebo podobných pojmů na kontextuálním základě.

mělo také mít vlastní názorovou tvář, tedy jistou vnitřní „filozofii“. Ta však vzniká postupně, v průběhu práce a protínání různých hledisek. Taková srovnávací encyklopedie literárněvědné terminologie a metodologie by mohla posunout literárněvědné poznání dál, nikoli však ve smyslu tzv. přesnosti (exaktnosti), ale spíše vzájemného porozumění a multilaterální komunikace.

